Андрій Лисенко
(Переяслав-Хмельницький)

НА ЧОЛІ ПОВСТАНСЬКИХ МАС: ОТАМАН НИКИФОР ГРИГОР'ЄВ

Про отамана Григор'єва та очолюваний ним повстанський рух згадували в своїх працях Л. Троцький, Б. Козельський, Р. Ейдеман, М. Какурін, С. Щаденко, П. Балковий та багато інших радянських авторів [1]. Вони надали однобічну, різко негативну оцінку діяльності цієї однієї з найбільш загадкових особистостей періоду революції та громадянської війни.

Але існує й інша точка зору на діяльність отамана, яку репрезентують П. Аршинов, В. Білаш, О. Білаш, М. Маргулієс, В. Верстюк, В. Волковинський, В. Горак та інші [2]. Ці автори намагалися об'єктивно підійти до оцінки постаті Григор'єва. Спробуємо це зробити і ми.

На військовому і політичному небосхилі України колишній штабс-капітан російської і офіцер гетьманської армії, учасник російсько-японської та Першої світової воєн Никифор Олександрович Григор'єв (Серветник) з'являється наприкінці літа 1918 р., коли невдоволені гетьманським режимом різні політичні сили – від прибічників Української Центральної Ради до більшовиків – почали готувати збройний виступ. Уряд генерала Павла Скоропадського на той час повністю дискредитував себе невдалими кроками у внутрішній і зовнішній політиці, не зумівши, зокрема, вирішити аграрне питання на користь українських селян. А це було най-болюче для України питання.

Гетьман зробив ставку на відновлення крупних поміщицьких латифундій, в чому була зацікавлена і німецько-австрійська окупаційна влада. Підтримуючи гетьмана, поміщики наполягали на тому, що дрібні селянські господарства неспроможні забезпечити виробництво великих товарних партій сільськогосподарської продукції, як того вимагали від української сторони розорені війною Німеччина і Австро-Угорщина. Але останні, в свою чергу, не могли виконати своїх зобов'язань щодо поставок в Україну промислових товарів та сільськогосподарського реманенту. Це загострювало до краю й без того напружену політичну і соціально-економічну ситуацію в українському суспільстві. Репресивні дії гетьманських каральних загонів, що часто спиралися на допомогу німецьких команд, тим більше провокували населення на збройний опір.

Українські політичні партії центристського і лівого напрямів намагалися очолити цю боротьбу і підшукували кандидатури для вирішення проблеми організації збройних формувань. У той момент Григор'єв встановив контакт з представниками «Українського Національного Союзу» – центру легальної опозиції правлінню гетьмана П. Скоропадського і незабаром отримав від них завдання виїхати на свою батьківщину – в Олек-

сандрійський повіт Херсонської губернії і організувати там масове повстання проти гетьманців, австро-німецьких окупантів та їх прибічників.

У серпні 1918 р. Григор'єв приїхав до херсонського села Верблюжки. Через деякий час він очолив створений там партизанський загін із 175 селян-бідняків і розпочав повстанські дії, що спочатку мали суто локальний характер. Як зазначає відомий дослідник цієї теми В. Горак, «самого отамана Григор'єва навряд чи справедливо було б вважати засновником повстансько-партизанського руху на Херсонщині. Факти свідчать, що цей революційний за своїм змістом рух виник і розвивався в Херсонській губернії ще до появи тут самого Григор'єва. В різних місцях (біля Помошної, Вознесенська та ін.) діяли загони таких селянських командирів, як Горбенко, Масенко, Павловський, Ткаченко, Таран та ін. ...

Безсумнівна заслуга отамана Григор'єва полягала саме в тому, що він зумів виділитись серед інших ватажків своїм безперечним військово-організаційним талантом і врешті-решт з'єднати всі ці повсталі загони у єдину велику повстанську армію, що підпорядковувалась єдиному військовому командуванню. Восени 1918 року до неї вже входило близько 120 загонів і бойових груп, її загальна чисельність становила тоді близько 6 тис. чоловік» [3].

16 листопада 1918 р. прихильники Центральної Ради та Української Народної Республіки почали відкрите збройне повстання проти гетьмана. У цьому їх підтримали не лише напівстихійно сформовані повстанські загони Нестора Махна, Миколи Шинкаря та інших ватажків, але і регулярні військові підрозділи. Зокрема, 20 листопада це зробив кінний Лубенський полк (пізніше – 1-ша Запорізька дивізія) полковника Петра Болбочана [4].

Дізнавшись про початок повстання, Григор'єв (який, як було вже сказано, провів значну організаторську роботу, здобув авторитет і популярність) розпочав більш активну боротьбу. Невдоволення селянства було настільки сильним, що воно масами приєднувалося до отамана і це дало йому змогу дуже швидко взяти під контроль майже всю Катеринославщину і Херсонщину.

На початку грудня 1918 р. Григор'єв без особливих ускладнень відбив у гетьманських військ Олександрію і повідомив Головного отамана військ УНР Симона Петлюру про своє визнання Директорії і підпорядкування їй своїх загонів. Незабаром загони отамана отримали назву Херсонської дивізії та увійшли до складу Південної групи військ армії УНР. Приблизно в цей час дивізія складалась з чотирьох піхотних і одного кінного полків та двох батарей польових гармат [5].

Командуючий Південною групою генерал Олександр Греків наказав отаману встановити контроль над Миколаєвом. 13 грудня 1918р. загони Григор'єва увійшли до міста і проголосили там владу Директорії. Але у другій половині грудня німецькі загони на вимогу Антанти завдали несподіваного удару і витіснили григор'євців з Миколаєва. Та все ж таки

близько 31 грудня частини Григор'єва знову з'явилися біля міста і німці змушені були погодитися з ультимативними вимогами отамана. Отже, «григор'євські загони знову увійшли до Миколаєва, Знам'янки і Долинської. Влада Директорії у цих містах та містечках була відновлена» [6].

Після повалення гетьманського режиму (14 грудня 1918 р. гетьман відмовився від влади і втік до Німеччини) Директорія активізувала зусилля щодо створення своїх збройних сил, намагаючись реорганізувати їх у чотири армійські групи. Адже нерегулярні військові формування не могли забезпечити недоторканість українських кордонів та гарантувати новому урядові наявність часу для проведення реформ та реалізації власної політики. УНР знаходилася фактично у ворожому оточенні: з півночі насувалися більшовицькі частини, на заході стояли польські війська, біля Дністра концентрувалась румунська армія, на південному сході набирали сили білогвардійські угруповання, у чорноморських портах перебували війська Антанти і залишки німецького окупаційного корпусу.

Особливо заплутаною складалась ситуація на півдні України. Відбувалися постійні зміни влади, практично на одній території одночасно діяли гетьманці, німці, війська Директорії (петлюрівці), добровольчі частини, сили самооборони, союзний десант, радянські загони, формування місцевих незалежних отаманів.

Григор'єв у цей час вів боротьбу з білогвардійськими добровольчими частинами, які збільшили свої лави за рахунок гетьманських військовослужбовців і, спираючись на підтримку з боку Антанти, встановили контроль над Херсоном. Близько 10 січня 1919 р., після упертих боїв із застосуванням артилерії, комендант Херсона полковник Зінкевич отримав від отамана ультимативну вимогу здати місце і змушений був прийняти її. Під владою Директорії опинилося ще одне важливе місто. Незабаром уряд Директорії надав Григор'єву посаду комісара Олександрійського повіту і почесний титул «отамана повстанців Херсонщини і Таврії» [7].

У грудні 1918 – січні 1919 рр. дивізія Григор'єва разом з іншими військовими підрозділами Директорії брала також участь у боротьбі з повстанським рухом прибічника так званого вільного радянського руху Нестора Махна, якому 28 грудня 1918 р. вдалося захопити Катеринослав. У січні 1919 р. війська полковника армії УНР Самокіша спочатку вщент розгромили загони Н. Махна, а згодом вибили з Катеринослава й 8-й корпус білогвардійців – головну силу добровольців у цьому регіоні. Під час відступу останні потрапили під удари підрозділів Григор'єва, які завдали їм значних втрат. Григор'євці захопили тоді Кічкас, Грушівку, Воронцовку і чимало інших населених пунктів [8]. Отже, наприкінці січня 1919 р. війська УНР майже повністю контролювали Херсонську і частково Катеринославську губернії.

Як бачимо, на деяких небезпечних напрямах оборони збройним силам УНР вдалося досягти певних успіхів. Але, не дивлячись на всі спроби уряду

Директорії зменшити військово-політичну небезпеку, зробити це не вдалося. Коли наприкінці грудня 1918 р. більшовицькі війська порушили демаркаційну лінію та увійшли на українську територію, частин, які змогли б чинити їм гідний опір на цих ділянках фронту, майже не виявилось. Хоча бойові дії і велися під Харковом, Полтавою, Ворожбою, Черніговом, підрозділи армії УНР стрімко відкочувались.

Радянські війська (з 4 січня 1919 р. – війська Українського фронту) під командуванням Володимира Антонова-Овсієнка досить швидко зайняли північно-східні райони України (3 січня захопили Харків, 12 січня – Чернігів) і намагалися водночас встановити свій контроль і над територією на півдні. Це завдання мала виконати Група військ харківського напряму, яку було створено у складі Українського фронту 13 січня 1919 р. (очолювали її спочатку Володимир Ауссем, а з 6 лютого 1919 р. Анатолій Скачко).

Становище Директорії ускладнювалося тим, що проти неї виступили проросійські робітничі організації в містах, а також переважна більшість отаманів, про підтримку з боку яких більшовикам вдалося домовитись. Начальник оперативного відділу Генерального штабу армії УНР полковник Микола Капустянський пізніше згадував: «Величезний підтрим їм (більшовикам. – *Авт.)* подали: анархіст Махно, що захопив своїми бандами в тилу нашого війська майже цілу Катеринославщину; отаман Зелений, що на самому розпалі сильних боїв врізався клином в нашу армію між Києвом і Кременчуком, і тим прискорив залишення нами Лівобережжя і Києва» [9].

27 січня 1919 р. підрозділи Групи радянських військ харківського напряму зайняли Катеринослав і намагалися продовжити наступ далі. У цій ситуації вирішальна роль належала селянству центральних та південних районів України, оскільки воно зберігало величезну кількість зброї, частково привезену з фронтів світової війни, частково залишену німцями, австро-угорцями і попередніми режимами. Крім того, стратегічне значення мала єдина в степовій Україні Катеринославська залізниця, тому й питання про контроль над нею набувало виняткової гостроти. Якраз біля цієї залізниці розташувалися досить великі партизанські формування.

Характеризуючи тогочасний морально-політичний стан військ отамана Григор'єва, один з керівників махновського повстанського руху Петро Аршинов зазначав, що в ідейному відношенні григор'євці були надзвичайно відсталими. Селянські кола, з яких вийшла подавляюча кількість повсталих, не зуміли виробити чітку ідеологічну платформу і стратегію боротьби, не визначили її кінцевої мети. І тому, не дивлячись на високий революційний підйом та ентузіазм цих загонів у боротьбі з ворогами, вони були надто нестійкими, час від часу підпадаючи під діаметрально протилежні впливи [10].

Представники всіх політичних напрямів, які оточували район дислокації повстанців, намагались відправити до Григор'єва якомога більше своїх людей. Так робили і більшовики, і петлюрівці, і добровольці, і махновці, і ліві, і праві есери. Достатньо згадати конфлікт, який стався у отамана з

посланцями Нестора Махна, що надіслав у розпорядження Григор'єва 250 чоловік. Через кілька днів вони спробували підняти повстання, вірогідно, з метою підпорядкувати партизанів Махну. Але пішли вони на цей крок, недостатньо його підготувавши, і тому виконати своє завдання не змогли. Вони оточили Григор'єва у його штабі, але вірні частини, які він встиг викликати, роззброїли їх. Кілька чоловік було страчено, інших відправлено до Махна. Про цей епізод, зокрема, згадував у своїй книзі начальник 2-го відділення Секретного відділу ГПУ УСРР Б. Козельський [11].

Зазначимо, що Григор'єв деякий час намагався спрямувати свої війська або проти військ Антанти, або проти добровольчих формувань на Лівобережжі. Але його бійці, да і сам отаман, знаходилися під зростаючим впливом лівих українських есерів-боротьбистів, що уклали союз з більшовиками. (За деякими даними, починаючи з листопада 1918 р., Григор'єв встановив і підтримував регулярні зв'язки з керівниками боротьбистів і незабаром за їх рішенням його було призначено емісаром боротьбистської партії в Херсонській губернії і членом Херсонського ревкому. Від боротьбистів до Григор'єва нерідко приїжджали кур'єри, які паралельно з військовим командуванням армії УНР теж давали йому бойові завдання. Чимало полкових командирів отамана – Горбенко, Масенко, Павловський, Ясинський, а з лютого 1919 р. і сам Григор'єв стали членами боротьбистської партії [12]).

Боротьбисти проводили серед григор'євців інтенсивну агітацію в прорадянському дусі, яка мала безперечний успіх, і прагнули виступити насамперед проти Директорії. 29 січня 1919 р. Григор'єв відправив Директорії телеграму, в якій оголосив їй війну. Незабаром він завдав сильного удару по частинам петлюрівського Катеринославського Коша, які під тиском радянських військ відступали через Херсонщину [13].

Враховуючи прагнення своїх бійців, Григор'єв також вступив у переговори з радянським командуванням. 1 лютого 1919 р. він встановив зв'язок з начальником штабу Окремої групи радянських військ Петренком. Григор'єв повідомив, що веде переговори від імені і як підлеглий Центрального Революційного Комітету (Центрревкому), якій створили боротьбисти на противагу іншим урядам, що претендували на владу в Україні. Свій повстанський рух отаман охарактеризував як виключно лівоесерівський. Григор'єв заявив, що у його розпорядженні перебуває 20 партизанських загонів, які готові вести боротьбу з петлюрівцями, білогвардійцями, німцями, англійцями, французами.

Отаман мав також телефонну розмову з командуючим Українським фронтом В. Антоновим-Овсієнком, під час якої виклав свої умови укладення військового союзу з більшовиками. У ході переговорів він погодився підпорядковуватися спільному командуванню, визнавши Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, що був створений 28 листопада 1918 р. у Курську і перейменований 29 січня 1919 р. у Харкові на Раду Народних

Комісарів УСРР. Тим самим Григор'єв фактично відрікся від боротьбистського уряду.

2 лютого 1919 р. угода була досягнута і голова Раднаркому УСРР Християн Раковський телеграмою повідомив до Москви: «Состоялось соглашение между представителями наших армий, оперирующих на границе Екатеринославской и Херсонской губерний, и атаманом Григорьевым. Он – украинский эсер, располагающий значительными партизанскими силами и оперирующий в Херсонской губернии сплошь до Николаева...» [14]. Перейшовши до більшовиків, Григор'єв перевів свій штаб до Олександрії. Під його командуванням перебувало тоді понад 5 тис. бійців, які мали на озброєнні 100 кулеметів і 10 гармат [15].

В оперативному зведенні штабу Революційної військової ради Групи військ харківського напряму від 5 лютого 1919 р. повідомлялося, що загони Григор'єва контролюють район Знам'янка – Користівка – Олександрія – Кривий Ріг – Довгинцеве – Апостолове, а також станцію Нова Полтавка на північ від Миколаєва [16]. Станом на 15 лютого під контролем отамана перебували також Єлисаветград, Цвєткове, Новоукраїнка, Бобринська, Нікополь та інші міста і містечки [17].

18 лютого 1919 р. у Харкові відбулася зустріч Григор'єва з В. Антоновим-Овсієнком, якій повідомив отаману про намір радянського командування перетворити його загони на окрему червоноармійську бригаду. 19 лютого наказом командуючого Групою військ харківського напряму А. Скачка у складі Групи була створена 1-ша Задніпровська стрілецька дивізія на чолі з Павлом Дибенком. 26 повстанських загонів Григор'єва перейменували на 1-шу Задніпровську бригаду і включили до складу цієї дивізії, а сам отаман став червоним комбригом.

Ці переформування відбувалися у розпалі бойових дій. Радянські війська з боями просувалися до Чорноморського узбережжя. Від командуючого Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка Григор'єв отримав наказ також наступати у південному напрямі. А це було досить нелегко, оскільки повстанці тримали фронт одночасно проти кількох противників – німців, що перейшли на службу до Антанти, білогвардійців, військ УНР, а також місцевих німецьких колоністів, що вороже ставилися до селянського повстанства. До 27 лютого 1919 р. григор'євці відбили у противників Білу Криницю, Березоватку, Безухове, Снігурівку та інші населені пункти.

27 лютого 1919 р. на посаду політкомісара 1-ої Задніпровської бригади було надіслано комуніста Ратіна та ще 35 комуністів – політпрацівників. У цей час до Григор'єва прибув й член боротьбистської партії Юрій Тютюнник, якій напередодні у Харкові отримав від одного з керівників боротьбистів М. Шинкаря рекомендованого листа до отамана. Тим самим керівництво і більшовиків, і боротьбистів намагалося посилити свій вплив на григор'євську бригаду.

У своїх спогадах Ю. Тютюнник засвідчив, що зона впливу Григор'єва тоді простягалась від Черкас і до станції Апостолове, де знаходився штаб отамана. Коменданти залізничних станцій виконували лише його накази і розпорядження. Зовнішність самого отамана Тютюнник змальовував таким чином: «Григорьев уже без кожуха. На нем потертый френч защитного цвета и синие брюки в сапоги. Невысокий, крепкий, с монгольской физиономией, с синевато-красным носом, живыми глазами – передо мной стоял атаман» [18].

Про подальший розвиток подій Ю. Тютюнник яскраво розповів у своїй біографії, яку нещодавно було опубліковано у журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»: «После первого знакомства Григорьев назначил меня начальником штаба своих отрядов, общее количество бойцов которых доходило до пяти тысяч человек. Организационно войска находились ниже всякой критики: штаба не было, интендантства не было, каждый командир называл свою часть как хотел, – кто батальоном, кто полком, а кто и дивизией. Не без труда мне удалось реорганизовать отряды в бригаду по штатам Красной Армии. Я мог приступить к осуществлению моей мечты о наступлении на десант Антанты и белогвардейцев, которые засели в Херсоне, Николаеве и Одессе. С Григорьевым у меня установились неплохие отношения, он не вмешивался в технические дела штабной работы. Драться с десантными войсками у него была большая охота...

Сам Григорьев как человек представлял из себя интересный тип. Был он чрезвычайно храбрый, решительный человек, прекрасно ориентировался на поле боя, имел феноменальную память, силу воли и гражданское мужество. Умел владеть толпой, никогда никому не льстил. Но были и отрицательные стороны его характера. Был он чрезвычайно самолюбив и честолюбив. Временами слишком самоуверенный, малодисциплинированный, политически почти неграмотен. Любил деньги, сильно пил, имел только одну идею – возвышение своего «Я». К тому же имел ограниченное образование, как общее, так и военное, плохо ориентировался на карте, сравнительно легко подпадал под влияние своего окружения, если таковое стояло культурно выше его.

Поняв Григорьева так, как я его охарактеризовал, мне не тяжело было прибрать к своим рукам все технические функции военного командования. Для Григорьева необходимо было оставить только наружный вид командования да славу победителя» [19].

На початку березня 1919 р. частини Григор'єва підійшли до Херсону, де знаходились тоді досить великі сили антантівців – 3 тис. грецьких і близько 2 тис. французьких солдатів. Навколо міст, які охороняли союзницькі десанти, не втихали селянські повстання, а в самих містах активізувалось анархістське, більшовицьке і т. ін. підпілля.

Наказ григор'євським частинам на штурм Херсону підписав Ю. Тютюнник, взявши тим самим на себе всю відповідальність за наслідки опе-

рації. Скоріше за все, Григор'єв не був впевнений до кінця у своїх силах і не хотів ризикувати кар'єрою у разі невдачі, адже штаб бригади не встиг підготуватись і планів штурму міста не існувало.

Але ентузіазм партизанів був настільки високим, що обійшлись без будь-яких планів. З березня 1919 р. позиції антантівців у Херсоні було піддано інтенсивному артилерійському обстрілу (повстанці задіяли три гармати, кожна з яких лише у перший день випустила по 800 снарядів) і григор'євці розпочали наступ на місто. Під час кількаденного штурму загинуло, за свідченням самого Григор'єва, понад 200 грецьких солдатів і офіцерів (за іншими даними, загальні втрати антантівців становили понад 600 осіб [20]), а втрати повстанців становили 19 вбитих і 37 поранених.

Коли вже стало зрозуміло, що поразка неминуча, греки підпалили портові склади, де перебувало під охороною кілька сотень заручників з числа місцевих жителів (всі вони загинули). Григор'єв, розлютований цими подіями, наказав завантажити один з пароплавів трупами грецьких солдатів і відправити його на адресу головного союзницького командування в Одесу.

Після взяття Херсону Григор'єву вдалося поповнити запаси зброї, боєприпасів, спорядження. Зокрема, у противника було захоплено 6 важких гармат, понад 100 кулеметів, понад 700 гвинтівок, а також 300 мулів [21]. Це мало неабияке значення для повстанців, оскільки однією з найгостріших тогочасних проблем було забезпечення радянських військ усім необхідним.

Про катастрофічний стан з постачанням свідчила, наприклад, телеграма одного з підлеглих Григор'єва – отамана П. Ткаченка – голові Раднаркому УСРР Х. Раковському: «Я три месяца веду борьбу, ни от кого не получая даже вооружения для этой борьбы... Мои партизаны голыми руками отстаивают Помощную, потому, что винтовок у половины отряда нет, кроме того люди босые и голые...» [22]. У такому ж становищі перебували і сам Н. Григор'єв, і Н. Махно, і інші керівники. Зокрема, командуючий 1-ою Задніпровською дивізією П. Дибенко здійснював перехоплення поїздів, самовільні реквізиції, контрибуції. Не відставали від нього й інші червоні командири [23].

Одночасно з боротьбою за Херсон війська Григор'єва вели успішний наступ на Миколаїв. У цей час там знаходився 10-тисячний німецький гарнізон (15-та ландверська дивізія на чолі з генералом Зак-Гальгаузеном), солдати якого вже втомилися воювати і хотіли повернутися додому. Французьке командування намагалося вивезти німців на грецьких кораблях до французьких колоній. Німці відмовилися і розпочали переговори про здачу міста з радянськими представниками.

До Григор'єва прибув голова Миколаївської Ради робітничих депутатів більшовик Я. Ряппо з проханням припинити наступ на місто на час проведення переговорів. Григор'єв начебто погодився на цей крок, але його війська, не дивлячись на формальну заборону, продовжували просуватися до міста. (В. Горак пише, що «Григор'єв, особливо нічим не мотивуючи,

відкинув прохання Я. Ряппо і твердо, по-отаманськи, заявив: завтра його бригада візьме Миколаїв штурмом» [24]).

5 березня 1919 р. миколаївська газета «Путь социал-демократа» (№ 153) опублікувала телеграму, яку надіслали до Миколаївської міської управи Григор'єв і політкомісар його бригади Ратін: «В николаевскую городскую управу. Приказываю 10 марта приготовить для моих войск 2 тысячи пар сапог. Имейте ввиду, что вырывая из рук противника Николаев, мы истоптали больше 2 тысяч пар сапог. Сапоги приготовлять за счет харьковской и киевской буржуазии, проживающей в Николаеве. Всем представителям капитала рекомендую очистить Николаев ко времени моего прихода».

Того ж дня григор'євські частини зробили першу спробу увірватися у місто, але були обстріляні німецькою важкою артилерією і гарматами французького крейсера, що стояв у водах Буга. Зазнавши великих втрат, григор'євці відступили. Миколаївська Рада робітничих депутатів випустила відозву до населення із закликом до повстання. 6 березня частини отамана розпочали гарматний обстріл міста. Водночас Григор'єв відмовився відпустити кількох полонених німецьких солдатів, після чого німецьке командування віддало наказ про арешт 40 членів Ради робітничих депутатів. На їх захист виступили робітничі організації міста, погрожуючи застосувати силу для звільнення заарештованих. Німці змушені були відпустили депутатів.

11 березня 1919 р. союзницьке командування несподівано прийняло рішення залишити місто і наступного дня туди вже вступили війська Григор'єва. Німці змушені були залишити повстанцям все озброєння (зокрема, 20 важких гармат), військове спорядження і понад 2 тис. коней [25]. Наказ № 1, який підписав отаман у захопленому місті, повідомляв: «...Всякая агитация против Советской власти, против отдельных национальностей, а также призыв к погрому будут караться смертью... Вторжение кого бы то ни было в чужой двор или жилище без согласия на то хозяина карается смертью...» [26].

Уяву про тогочасний стан підрозділів Григор'єва дають матеріали перевірки його бригади, про результати якої 12 березня 1919 р. доповіла секретарю ЦК КП(б)У Георгію П'ятакову інспекція Політуправління Наркомату у військових справах УСРР. У загальній характеристиці бригади зазначалося, що у бойовому відношенні вона залишалася повстанською. Дисципліна у військах підтримувалася лише завдяки особистому впливу Григор'єва на маси та його особистому прикладу. Штабна робота була налагоджена, політична робота проводилася, підтримувалися зв'язки з підпільними організаціями. Відчувалася нестача командного складу. Спорядження було також незадовільне, а нестача обмундирування, медичного персоналу призвела до росту епідемічних захворювань. Фіксувалася недостатня кількість артилерії та кінських упряжок до неї [27].

Через кілька днів частини Григор'єва знову інспектували. Комісія Вищої військової інспекції України констатувала низький рівень командного

складу в бригаді. Частини складалися, головним чином, з старих солдатів, молоді було всього 20 %. Заняття з підвищення бойової майстерності особового складу не проводилися. Дисципліна перебувала на надто низькому рівні. Гвинтівки у піхотних полках, здобуті як бойові трофеї, належали до шести різних систем. До них малися 35 тис. набоїв російського і австрійського виробництва. На озброєнні знаходилися 17 гармат, 7 з яких були 3-дюймовими, 6 – 6-дюймовими і 4 – гірськими.

Повідомлялося, що у боях за Херсон і Миколаїв брали участь 1300 чоловік, яких було розподілено по сотнях чисельністю від 170 до 220 чоловік. Але людські резерви були необмеженими. Григор'єв пообіцяв, що у разі допомоги військовим спорядженням та обмундируванням, кількісний склад його загонів можна збільшити у 2-3 рази. Висновок комісії був оптимістичний: частини Григор'єва є чудовий бойовий матеріал, з якого можна створити стійкі регулярні формування [28].

Взяття Херсона і Миколаєва створили сприятливі умови для подальшого наступу червоноармійських частин. Зокрема, вже 15 березня 1919 р. григор'євці захопили станцію Роздільна і основну базу білогвардійців на Півдні України – Роштас, а 17 березня – станцію Березівка, де вщент розгромили сконцентровані біля неї сили франко-польських інтервентів і білогвардійців. У боях за Березівку противник втратив близько 500 чоловік (близько 150 з них було вбито). Григор'євці захопили 8 гармат, 5 танків, 1 панцирний потяг, 7 паровозів, біля 100 кулеметів [29].

22 березня 1919 р. з Групи військ харківського напряму було виділено ударну групу для ведення бойових дій на одеському напрямі. Бригада Григор'єва також увійшла до складу цієї групи. Але бої, які несподівано активізувалися у цей час під Києвом, змусили командуючого Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка перекинути з Півдня майже всі боєздатні частини на оборону міста від підрозділів Головного отамана військ УНР С. Петлюри. Тому виконувати завдання по захопленню Одеси довелося практично самому Григор'єву. Підтримувати 1-шу Задніпровську бригаду мали лише два радянські полки. Внутрішня структура бригади тоді мала такий вигляд: 1-й Верблюзький полк (налічував 3893 бійця), 2-й Херсонський полк (близько 4 тис. бійців), 3-й Таврійський полк (понад 3 тис. бійців), 1-й Вознесенський полк (450 бійців), Вознесенський піхотний полк, 15-й український радянський полк, артдивізіон і вантажно-панцирна команда [30].

Зазначимо, що навіть у тих складних умовах, Григор'єв не завжди охоче приймав усіх бажаючих до лав своєї бригади. Зокрема, у Бюлетені № 3 Інформаційного відділу Політуправління Наркомату у військових справах УСРР повідомлялося: «15-й полк, входивший ранее в состав 2-й отдельно действующей бригады, недавно был причислен к бригаде Григорьева, который отказался принять полк, как политически нездоровый. В полку

командный состав и политкомы не соответствуют своему назначению, красноармейцы отказываются от выполнения боевых приказов, в полку развито пьянство, мародерство...» [31].

А у телеграмі від 25 березня 1919 р. Григор'єв доводив до відома голови Раднаркому УСРР Х. Раковського: «15-й Советский полк обратился в банду, вышел из подчинения командному составу, грабит население... Для приведения 15-го полка в порядок необходимо его отозвать в тыл. Полк занимается грабежами... Ради Бога уберите куда-нибудь эту банду, иначе я по ним открою огонь из броневиков» [32].

26 березня 1919 р. григор'євці захопили станцію Колосівка (де взяли у полон близько 2500 чоловік), а 29 березня – Очаків. Антантівські війська, що складалися з греків, французів, поляків і румун, намагалися зупинити наступаючих поблизу станції Сербка (25 березня григор'євці її також захопили та не змогли утримати). Але повстанцям за допомогою нічної атаки вдалося збити їх з позицій. Переслідуючи відступаючих, кіннота Григор'єва захопила у полон французький військовий штаб. Водночас 10 григор'євських панцерників занадто відірвалися від основних частин і їх ледве вдалося повернути. 31 березня 1919 р. григор'євцям вдалося завдати остаточної поразки антантівцям. Останні знову зазнали великих людських втрат: понад 600 солдатів і офіцерів було вбито і важко поранено [33]. Проте втрати повстанців також були значними. Війська потребували відпочинку і поповнення.

В останніх числах березня 1919 р. Григор'єв надіслав ультиматум до сконцентрованих в Одесі антантівсько-білогвардійських сил. Він запевнив противника, що незабаром радянські війська захоплять Одесу і Крим. У самій же Одесі, не зважаючи на досить велику паніку, що виникла у місті, йшла інтенсивна робота по зміцненню оборони: було усунуто військового губернатора генерала О. Гришина-Алмазова (він виїхав до генерала А. Денікіна), реорганізовувались добровольчі частини, прибували підкріплення. За даними В. Антонова-Овсієнка, до одеського угруповання противника тоді входило близько 20 тис. французьких військ, близько 15 тис. грецьких, близько 2 тис. польських, близько 4,5 тис. білогвардійських. Крім того, командування Антанти у свій час перекинуло з Бухаресту до Одеси 40-й румунський корпус [34]. Отже це була досить велика військова сила, яка здатна була завдати поразки будь-кому.

Та несподівано 1 квітня 1919 р. по Одесі поширилися чутки, що союзники залишають місто. І дійсно, 2 квітня командуючий об'єднаними силами антантівських і білогвардійських військ генерал д'Ансельм віддав наказ про евакуацію військ з Одеси. Наступного дня Григор'єв телеграмою запросив командуючого Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка на святковий парад до Одеси [35]. 6 квітня 1919 р. о 15-й годині григор'євці-червоноармійці увійшли до міста, а наступного дня нарком у військових справах УСРР М. Подвойський телеграмою повідомив радянський уряд про взяття Одеси [36].

Сам Григор'єв прибув до одеського вокзалу в окремому поїзді. Для його урочистої зустрічі на пероні вишикувався 1-й Верблюзький полк. Один з очевидців тих подій так змальовував вступ отамана до міста: «Парад он принимал на платформе у выхода из вагона. Григорьев «величественно» вышел из своего вагона и ни с кем не здороваясь сел на поданного кровного коня для объезда фронта полка. Атаман рысью проскакал по фронту... Верблюжский полк производил прекрасное впечатление: все одеты в английское обмундирование, отнятое у греков, и вооружены трехлинейными русскими винтовками... По Пушкинской улице, по которой проезжал автомобиль, шпалерами по обе стороны стояли горожане. Их было видимо-невидимо. Вся длина Пушкинской улицы была запружена народом. Григорьев ехал, стоя на автомобиле... Каждому хотелось протиснуться как можно ближе к автомобилю. Кто-то схватил руку атамана и поцеловал ее. После этого атаман уже сам протягивал руку для поцелуев толпе...» [37].

Після взяття Одеси командуючий Групою військ одеського напряму М. Худяков і командуючий Групою військ харківського напряму А. Скачко представили Григор'єва та двох його полкових командирів до нагородження орденами Червоного Прапора. Командуючий Українським фронтом В. Антонов-Овсієнко подання затвердив, але нагородження так і не відбулося.

Навряд чи на заваді цьому стала та обставина, що відносини отамана з вищими військовими інстанціями з самого початку складалися досить непросто. (2 квітня 1919 р. Реввійськрада Групи військ одеського напряму звинуватила отамана у безпідставному вимаганні від командування різних видів постачання, а також у тому, що, коли йому відмовлялося в цьому, він погрожував, а іноді і здійснював самозахоплення [38]. Та, як ми вже згадували, в цьому Григор'єв був не оригінальний). Скоріше за все, у справу втрутилися вищі партійні інстанції більшовиків. Отже, Григор'єв та інші отамани «випали» зі списків кандидатів на нагородження.

12 квітня 1919 р. причини цього намагався з'ясувати у військового керівництва навіть голова Раднаркому УСРР Х. Раковський: «В ответ на Ваше Представление Совнаркому от 11-го сего месяца за НР 614 Предсовнаркома просит сообщить ему немедленно, почему не представлены к награде тт. Григорьев, Ткаченко, Горденко»[39]. На жаль, нам невідомо, яку конкретно відповідь на своє запитання отримав Раковський.

Дещо пояснює ситуацію лист секретаря ЦК КП(б)У Г. П'ятакова від 16 квітня 1919 р. до командуючого В. Антонова-Овсієнка і членів Реввійськради Українського фронту А. Бубнова і Ю. Щаденка, в якому, зокрема, говорилося: «Неодноразово Центральний Комітет дістає відомості про те, що отаман Григор'єв і командний склад його частин – елемент дуже ненадійний... Думка Центрального Комітету полягає в тому, що Григор'єва треба найскоріше ліквідувати» [40].

Підстав для такої думки вистачало, оскільки вже мали місце непорозуміння і, навіть, протистояння між Григор'євим і місцевими органами

Радянської влади (Одеським ревкомом, а потім виконкомом тощо) на тлі загального загострення політичної ситуації в Україні. Останнє було пов'язане з різко негативною реакцією селянства на дії більшовицького уряду, що йшли врозріз з його бажаннями.

Так, вже у Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 10 січня 1919 р. було заявлено, що культурні землеробські та монастирські господарства не будуть передаватися для розподілу між безземельними та малоземельними селянами, як вони того прагнули. Замість компенсації уряд обіцяв селянам сприяти поширенню колективної обробки землі, допомагати їм посівним матеріалом, технічними силами, сільськогосподарськими знаряддями.

Уряд оголосив своїми важливими завданнями планомірну організацію комуністичного виробництва і розподілу продуктів, одержавлення заготівель і торгівлі предметами першої необхідності [41]. Це означало, що державні органи мали вказувати, кому, де і що виробляти, а вироблену продукцію, в тому числі і сільськогосподарську, розподіляти серед тих, хто, на їх думку, її потребував.

Серед перших постанов Тимчасового уряду («Про порядок націоналізації підприємств» від 11 січня 1919 р., «Про націоналізацію всіх приватних залізниць та під'їзних шляхів» від 16 січня 1919 р. та ін.) було і «Тимчасове положення про волосні та сільські комбіди» від 13 січня 1919 р.[42]. Саме на комітети бідноти покладалося здійснення продовольчої розкладки з селянських господарств, визначеної для українського села на 1919 р. у розмірі 140 млн. пудів хліба. Природно, що обурене селянство всіляко опиралося фактичній конфіскації хліба.

Х. Раковський, який у січні 1919 р. замінив Г. П'ятакова на посаді голови Тимчасового уряду, перейменував уряд на Раднарком УСРР, але не вніс ніяких змін у попередню політику. У лютому 1919 р. Раднарком, ігноруючи інтереси трудящого селянства (яке очікувало справедливого зрівняльного розподілу поміщицьких земель), оголосив, що 60% цих земель піде під створення великих державних господарств – радгоспів (радянських господарств). 6 березня 1919 р. Х. Раковський підписав постанову уряду, яка забороняла розподіляти у власність між окремими господарями конфіскований у приватновласницьких маєтках живий та мертвий інвентар.

Безкомпромісна політика Раднаркому щодо комунізації життя в Україні доповнювалась безладдям і терором на місцях. III-й Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся 6-10 березня 1919 р. у Харкові, проголосив республіку озброєним табором, одночасно заборонивши проведення мітингів та зборів без дозволу місцевої військової влади [43]. З'їзд переважною більшістю голосів більшовицьких депутатів схвалив «Положення про соціалістичне землевпорядження і про заходи переходу до соціалістичного землеробства».

28 березня газета «Красная Армия» (№ 3) опублікувала коментарі до нового земельного закону, де повідомила, що у межах УСРР вся земля, хто б

нею не користувався, вважається єдиним державним фондом. Це, у свою чергу, означало конфіскацію земель не лише в поміщиків, фабрикантів та монастирів, але й в усіх приватних власників без винятку [44]. Селяни мусили відмовитися від своєї власності та сподівань одержати поміщицьку землю, а натомість повинні були працювати у радгоспах і комунах.

Селяни не поділяли сподівань уряду з приводу появи в українському селі нової, «самої прогресивної форми виробництва», їх інтереси виявились діаметрально протилежними. У сільській місцевості активізувалась діяльність опозиційних до більшовиків партій, особливо, лівих есерів і анархістів, їх агітація знаходила у населення розуміння та співчуття.

31 березня 1919 р. у Херсоні зібрався повітовий з'їзд Рад, на якому розгорнулася гостра боротьба між російськими лівими есерами – прибічниками соціалізації землі і більшовиками. Результатом її стало прийняття лівоесерівських резолюцій з усіх питань порядку денного та обрання до нового складу виконкому майже виключно лівих есерів. Проте більшовики спочатку паралізували діяльність виконавчої влади, а потім за допомогою ЧК зовсім розігнали виконком [45].

Україну охопила хвиля селянських повстань: піднялись Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина. 10 квітня 1919 р. повстанці блокували Київ, увірвались до міста, намагалися захопити пошту, телеграф, Лук'янівську в'язницю, казарми 1-го запасного полку, але були відбиті.

Близько 15 квітня 1919р. закінчилися бої навколо Одеси, під час яких григор'євці розгромили окремі антантівські і білогвардійські підрозділи, а також великий петлюрівський загін на чолі з отаманом Козубським. Бригаду Григор'єва було переформовано у 6-ту стрілецьку дивізію 3-ї Української радянської армії. Отаман дістав наказ командуючого В. Антонова-Овсієнка залишатися в Одесі, куди йому незабаром повинні були надіслати особливе призначення. Але Григор'єв вирішив відвести свої частини до рідних місць на Херсонщину на відпочинок та переформування.

Взаємини колишніх повстанців-григор'євців з місцевими органами Радянської влади погіршувались з кожним днем. До Києва постійно надходили скарги на порушення «революційної законності» з боку частин Григор'єва. Так, прибувши до Вознесенська, григор'євці вчинили на залізничній станції бешкет, побивши декого з пасажирів. Те ж саме мало місце у Миколаєві і на цей раз були жертви серед міських робітників. У Знам'янці озброєні підлеглі отамана розшукували у приміщенні вокзалу чекістів з метою розправи над ними.

16 квітня 1919 р. надійшло повідомлення з Єлисаветграду: "Прибув загін григор'євців, настроєний надто антисемітські... Більшість тримає себе надто зухвало, отже неминучі великі ексцеси…" [46]. 17 квітня на станціях Долинська і Новий Буг григор'євці роззброїли залізничну охорону і розстріляли кількох червоноармійців, які намагалися чинити їм опір. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський телеграмою наказав отаману навести

порядок в своїх військах, зокрема, в тих, що розташовувалися в Єлисаветграді [47].

У зв'язку з цим Ю. Тютюнник висловив таке міркування: «Сам Григорьев не был погромщиком, доказательством этого может быть прекращение погрома в Одессе. Для разгона несколько тысячной толпы он разрешил мне обстреливать толпу из артиллерии на дистанции не больше тысячи шагов. Но после выезда в район Елизаветград – Александрия он дал свободу антисемитической * пропаганде» [48].

Нарешті війська на чолі з самим Григор'євим прибули до Олександрії. Вони привезли багато трофейного майна, яке роздавали місцевому населенню. Авторитет і популярність Григор'єва на батьківщині знову стрімко зростали.

Григор'євці роз'їхалися по домівках і дуже скоро на власному досвіді ще раз переконалися, що «робітничо-селянська» влада, яка там існувала, надто далека від їх ідеалів. Так, із загальної кількості радгоспів, що були створені в Україні навесні та влітку 1919 р. (близько 1485 господарств), найбільша їх кількість (понад 400) припадала саме на Херсонщину.

До того ж, там почалось виконання продрозкладки, яку здійснювали переважно російські продзагони. Для останніх було характерно безцеремонне і жорстоке ставлення до місцевого населення. Південноукраїнський середняк, який вів власне господарство без застосування найманої праці, був фактично прирівняний за кількістю здаваних продуктів до куркуля [49]. До Григор'єва все частіше доходили скарги людей, які разом з ним ризикували життям. Отже, більшовицька влада не виправдала сподівань ані селянства, ані політичних сил, що її спочатку підтримували.

Зокрема, дуже серйозні проблеми виникли у більшовиків з махновцями. У квітні 1919 р. махновці скликали з'їзд селян і повстанців, в якому брали участь делегати з 72 волостей Півдня України. З'їзд прийняв резолюцію з ультимативною вимогою до більшовиків скасувати продрозкладку, радгоспи, всевладдя ЧК і однопартійну систему [50].

У цей час у Москві готувались завдати удару на західному кордоні з Румунією і через її територію прийти на допомогу Угорській Радянській республіці, одночасно зірвавши спроби Румунії анексувати Бессарабію. Згідно з планами радянського командування новоутворена дивізія Григор'єва повинна була увійти до складу ударного угруповання для вторгнення в ці європейські країни.

Відчувши складність ситуації і не бажаючи втратити непогану військову одиницю, до Олександрії прибув В. Антонов-Овсієнко. Він зустрівся з бійцями і селянами. Скоріше за все, Григор'єв тоді ще не планував негайного відкритого виступу проти Радянської влади, адже він мав унікальну можливість захопити або, навіть, вбити командуючого

---

* Так у тексті. — *Авт.*

фронтом. Він же навпаки запевнив В. Антонова-Овсієнка у своїй повній лояльності до радянського уряду і в готовності вести частини на Бессарабію.

Цьому сприяло, мабуть, і те, що 22 квітня 1919 р. В. Антонов-Овсієнко надіслав голові РНК УСРР Х. Раковському таку телеграму: «Був сьогодні у селі Верблюжки. Населення спровоковане діями продзагонів. Можна багато зробити, звернувшись просто до селянства, не вживаючи зброї. Вимагаю відкликати московські продзагони. Спершу організувати владу на місцях, потім вже викачувати хліб за допомогою цієї влади. Тактика загонів Шліхтера * викликає контрреволюцію. Григор'євські частини і сам Григор'єв лютує від цієї політики... Не можна тримати фронт, якщо політика, яку проводять на місцях, збурює контрреволюцію в тилу» [51].

Але події розвивались своїм шляхом. Григор'євці все більше втягувалися у збройну боротьбу своїх земляків проти каральних та продовольчих загонів. На кінець квітня вони вже взяли участь в кількох збройних зіткненнях. Зокрема, солдати 2-го Херсонського полку заарештували і розстріляли відповідального за продовольчу роботу на Півдні О. Якобсона [52].

З травня 1919 р. григор'євці влаштували на станції Знам'янка черговий єврейський погром, вбивши понад 50 осіб. Голова комісії Вищої військової інспекції Віллер, який в цей час вивчав військово-політичний стан григор'євських підрозділів, так описав цю трагічну подію: «У Знам'янці частиною Верблюзького полку вчинено погром. Всі єврейські магазини і квартири пограбовано. По всій лінії Знам'янської ділянки проводиться агітація – «бий жидів і комуністів!» [53].

Незабаром отаманські частини, що увійшли до Єлисаветграду, надали місцевій владі ультимативну вимогу – негайно розформувати ЧК. Згодом будинок, в якому знаходилися чекісти, був оточений загоном григор'євців. Та завдяки підземному ходу, що проходив під будинком, чекістам вдалося врятуватися. Відтак 4-5 травня григор'євці почали роззброювати міліціонерів і робити трус у будинках і квартирах, що належали євреям.

7 травня 1919 р. командуючий 3-ї Української радянської армії М. Худяков надіслав до григор'євського штабу в Олександрії ультиматум, в якому пропонував отаманові негайно навести порядок у своїх полках і виступити проти румунських військ або здати командування дивізією. У випадку невиконання цих вимог він пообіцяв поставитись до Григор'єва як до контрреволюціонера і розгорнути проти нього збройну боротьбу[54]. Ультиматум поклав край співробітництву Григор'єва з більшовиками.

Велику роль у такому розвитку подій мало те, що навколо отамана збереглися практично всі його командні кадри, які складалися у переважній більшості з есерів різних напрямів. Більшовиків було всього кілька чоловік,

---

* Шліхтер Олександр Григорович (1868-1940) — радянський партійний і державний діяч, у 1919 р. — нарком продовольства УСРР, уповноважений по продовольчому забезпеченню Червоної Армії. — *Авт.*

які перебували повністю під впливом Григор'єва. До того ж, його начальник штабу Ю. Тютюнник з'їздив до Києва, де заручився політичною підтримкою з боку українських соціал-демократів — «незалежних». (У середині квітня 1919 р. Н. Григор'єв вийшов з партії боротьбистів і вступив до лав «незалежників»).

8 травня 1919 р. на центральній площі Єлисаветграда Ю. Тютюнник оголосив підготовлений отаманським штабом і надрукований в тисячах примірниках Універсал отамана Григор'єва, в якому змальовувалася загальна ситуація в Україні, що склалася внаслідок безперервних воєн, проголошувалися загальнодемократичні гасла, використовувалися деякі положення есерівської програми.

Універсал визначив подальші напрями боротьби Григор'єва: «Вот мой приказ: в три дня мобилизуйте всех тех, кто способен владеть оружием и немедленно займите все станции железной дороги, на каждой станции поставьте своих комиссаров, каждая волость, каждое село формируйте отряды и идите в свой уездный город: от каждого уездного города из ваших отрядов по 400 человек лучших бойцов направьте на Киев и по 200 бойцов пошлите на Харьков: если есть оружие, пошлите с оружием, нет оружия – пошлите с вилами, но мой приказ прошу исполнить и победа за нами».

В Універсалі було викладено також погляд отамана на виборчий закон. Він вважав, що право обирати і бути обраними повинні були мати всі громадяни, але сама система виборів уявлялася йому пропорційною – відповідно до місця в національному поділі [55].

Наступного дня до Єлисаветграду прибув сам отаман Григор'єв. За його наказом близько 30 членів місцевого виконкому (більшовицького за своїм складом) було заарештовано і розстріляно. На чолі місцевої влади став Ревком, до складу якого увійшли 7 прибічників Григор'єва [56].

Проте зовсім іншою була поведінка Григор'єва щодо перебувавших в його дивізії і заарештованих напередодні політпрацівників – більшовиків. Після приїзду до нього ще одного політпрацівника Червоної Армії Шафранського (який незабаром став працювати у Політуправлінні 12-ї армії), він не лише відпустив заарештованих, але й надав Шафранському потяг, на якому вони всі і врятувалися.

Ю. Тютюнник так описав цей епізод: «Уже после провозглашения восстания к Григорьеву заехал коммунист Шафранский. После долгого разговора он произвел огромное впечатление на Григорьева. У меня осталось убеждение, что Григорьев в душе каялся и готов был повернуть назад. Факт, что Григорьев не задержал Шафранского, а отпустил его, дав возможность выехать из района восстания, — говорит сам за себя» [57].

Попередній план виступу, який склав Ю. Тютюнник, передбачав встановлення повстанцями контролю над територією між Бугом та Дніпром. На Лівобережжя він пропонував надіслати терористичні групи, які лише змогли б відтягнути на себе частину сил червоних. Головні сили отамана

мусили прориватись на Правобережжя для з'єднання з військами С. Петлюри.

Всупереч своєму начальнику штабу Григор'єв розробив власний план, який враховував існування двох реальних сил – військ С. Петлюри та А. Денікіна. Отаман вирішив захопити Лівобережжя, стати між «самостійниками» та білогвардійцями, а потім диктувати їм свої умови, шантажуючи можливістю приєднання до суперника.

11 травня 1919 р. газета «Красная Армия» (№ 38) опублікувала підписаний Х. Раковським та А. Бубновим наказ від 9 травня 1919 р. про наступ на Румунію. А напередодні, 10 травня 1919 р., Рада робітничо-селянської оборони УСРР і Раднарком УСРР прийняли постанову, в якій обвинуватили лівих есерів у зриві планів вторгнення до Європи, а Григор'єва – в отаманських амбіціях і в тому, що він вже два тижні споює свої частини вином, яке вивіз із Одеси.

У постанові виголошувалося: «1) Григорьев и все его ближайшие сообщники объявлены вне закона. 2) Каждый гражданин Советской Украины и, в частности, каждый красноармеец обязан расстреливать их на месте. 3) Всякое оказание содействия Григорьеву и его сообщникам будет... караться по всей строгости военно-революционного времени – вплоть до расстрела. 4) По отношению к левым эсерам – активистам и «незалежникам» – активистам объявляется красный террор» [58].

Та, не дивлячись на погрозливий тон постанови, більшовицьке керівництво розуміло, що ситуація була набагато складнішою. Вже більше місяця вів успішні бої з червоними військами отаман Зелений (Данило Терпило), захопивши Васильків, Кагарлик, Фастів, Переяслав, Ржищів; ніякі каральні експедиції так і не змогли приборкати отамана Струка; на Чернігівщині наводив жах на радянських працівників батько Ангел; не припинялась рейкова війна, сотні великих і малих загонів продовжували збройну боротьбу; поступово насувалась білогвардійська армія; у Сквирі погрожував штурмом Києва Ю. Мазуренко – голова Всеукрревкому, створеного у квітні 1919 р. групою провідних «незалежників» з метою координації боротьби всіх антибільшовицьких повстанських сил.

За цих умов вагоме значення мала позиція керівників анархо-махновського руху. Тому вже 9 травня 1919 р. член Політбюро ЦК РКП(б), ленінський емісар в Україні Л. Каменєв звернувся до Н. Махна з ультимативною вимогою визначити своє ставлення до Григор'єва та повідомити про місця дислокації своїх частин. У відповідь Махно надіслав телеграму, в якій звинуватив Григор'єва і комуністів у боротьбі за владу на шкоду новому ладу та на користь Денікіну.

12 травня 1919 р. в Маріуполі відбувся махновський військовий з'їзд, на якому питання про ставлення до повстання Григор'єва, за пропозицією самого Н.Махна, тимчасово залишили відкритим. Однак, незабаром керівники махновського руху зробили свій вибір на користь союзу з більшови-

ками у боротьбі з григор'євщиною і, навіть, повідомили про це Григор'єва. (25 травня 1919р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР оголосила поза законом вже самого Нестора Махна, червоні війська захопили Гуляйполе, чекісти розстріляли більшість членів махновського штабу).

Між тим хвиля селянського невдоволення дозволила військам Григор'єва швидко і порівняно легко захопити Олександрію, Кременчук, Бобринську, Черкаси, Золотоношу, Катеринослав, Єлисаветград (вдруге – 15 травня), П'ятихатки, Миколаїв, Херсон. Майже в усіх цих містах тилові частини Червоної Армії, що в переважній більшості складалися с селян, перейшли на бік повстанців. Проте у Золотоноші у бій з повстанськими частинами вступила бригада Богунського (що не завадило більшовикам незабаром після цих подій обвинуватити його у зв'язках з «незалежниками», заарештувати і розстріляти).

Займаючи міста, повстанці обов'язково звільняли з тюрем ув'язнених, що давало можливість радянським урядовцям обвинувачувати Григор'єва в потуранні карним злочинцям.

14 травня 1919 р. Х. Раковський підписав відозву до червоноармійців, які воювали проти Григор'єва. У відозві повідомлялось про успіхи більшовиків (григор'євські частини розбиті під Катеринославом і відступають на Знам'янку [59]), але не згадувалось, що у Херсоні на бік Григор'єва перейшли майже у повному складі два великих червоноармійських підрозділи – полк ім. Дорошенка (5 тис. бійців) та 2-й Кримський стрілецький полк; що селяни, як і раніше, співчували і допомагали повстанцям [60].

14 травня 1919 р., з підходом військ Григор'єва до Миколаєва, там спалахнуло повстання, приводом до якого став наказ матросам місцевого гарнізону (так званого флотського напівекіпажу) виступити проти григор'євців. Уповноважений Радянського уряду і голова Миколаївської Ради робітничих депутатів Скляр відмовився з'явитися на зустріч з повстанцями, а місцева міліція, зі свого боку, – брати участь у придушенні матроського виступу. Досить швидко і майже без втрат захопивши місто, повстанці заарештували Скляра, керівника місцевої ЧК Абашидзе та інших більшовицьких діячів, але згодом звільнили їх. Григор'євців у цей час в місті ще не було.

24 травня 1919 р. флотський напівекіпаж все ж таки було відправлено на боротьбу з Григор'євим та він відразу ж з'єднався з отаманськими загонами. Більшовики змушені були звернутись до єдиної інтернаціональної частини, що знаходилась у місті, – до караульного загону «спартаківців». Але його спротив було швидко зламано. Незабаром представники місцевої більшовицької влади з'явились для переговорів з григор'євцями, але були заарештовані. Повстання перекинулось і на Одеську губернію: повстав гарнізон м. Очакова, взялось за зброю населення німецьких колоній. Під час усіх цих подій у селі Козлове загинув Скляр та ще 14 комуністів.

Григор'євське повстання майже всюди супроводжувалося хвилею кривавих єврейських погромів, внаслідок яких загинуло багато людей (лише в одному Єлисаветграді – понад 3-й тисячі). Виникає питання про ставлення до цього і ступінь відповідальності за це самого Григор'єва. Як слушно зазначає В. Горак, в архівних та інших джерелах відсутні будь-які відомості про спроби отамана утримати своїх повстанців від погромів. А, з іншого боку, якби він справді спробував застосувати розстріли погромників на місці, то йому довелося б розстріляти значну частину свого війська [61].

Погроми, вбивства і грабунки обумовили негативне ставлення до повстанців з боку самих різних верств суспільства. До того ж і співвідношення військових сил було явно не на користь Григор'єва. На момент виступу його війська налічували 16 тисяч бійців і мали на озброєнні 60 гармат, 10 панцерників, 14 мільйонів патронів і близько 150 тисяч снарядів [62]. (Загальну кількість частин і чисельність повстанців, що брали участь у виступі, підрахувати практично неможливо – загони були нестійкими).

Досить скоро Григор'єв втратив темп наступу і його становище почало швидко погіршуватись. Радянський уряд, проголосивши надзвичайний стан та утворення Внутрішнього фронту, поступово підтягував до району боїв вірні частини, в першу чергу інтернаціональні, створені з терміново мобілізованих комуністів, і регулярні військові частини з Радянської Росії. З іншого боку, у донецьких степах з'явились денікінські частини і селянство, побоюючись реставрації влади поміщиків та терору, який за цим постане, поступово змінило своє ставлення до повстанського руху Григор'єва.

Зазнавши кілька болючих поразок на Полтавщині, Катеринославщині та в інших місцях і втрачаючи широку підтримку, загони отамана змушені були діяти лише у безпосередній близькості від залізниць. Легендарні панцерники отамана (прості платформи, оббиті листами жесті) з подавляючої сили перетворились на пастку для григор'євських військ: кинути їх Григор'єв не міг, а постійно перебуваючи на шляхах сполучення, він підставляв свої частини під удари урядових військ, які отримали таким чином можливість вільно та швидко маневрувати, перекидаючи сили у найбільш небезпечні райони.

У другій половині травня 1919 р. червоні війська здобули нові перемоги над повстанцями, повернувши собі Кременчук, Бобринську, Черкаси, Єлисаветград, Олександрію, Миколаїв, Херсон. На 1 червня 1919 р. кілька тисяч повстанців загинуло у боях, а близько 7 тисяч потрапили у полон. Червоні захопили 49 гармат, 9 панцерників і більшість кулеметів повстанців [63]. Отаман з рештою своїх військ (5-6 тисяч бійців) відійшов у херсонські степи та вже незабаром спробував знов розширити район повстання, відтягнувши частину сил противника на інші напрями.

На початку червня 1919 р. він направив групу військ на чолі з Ю. Тютюнником на Київщину. Можливо, це було його помилкою, адже він ослабив свої сили і врешті-решт втратив надійного спільника. (Ю. Тютюнник

здійснив вдалий рейд по більшовицьким тилам у північно-західному напрямку, а коли зрозумів, що Григор'єву так і не вдалося скористатись з тактичних переваг, що виникли він у середині липня 1919 р. приєднався до армії УНР на чолі з С. Петлюрою).

Григор'єв продовжував боротьбу і вів пошуки союзників. Неодноразово звертався він з цього приводу до Нестора Махна, який у цей час також знаходився в дуже неприємному становищі. Не зважаючи на те, що більшовики його також оголосили поза законом, він намагався чинити спротив наступаючим денікінським частинам, утримуючи деякий час Кічкаський міст через р. Дніпро, а потім відступивши до району, який фактично контролювали григор'євські повстанці.

Отже Григор'єв і Махно прагнули об'єднати свої сили для подальшої боротьби. Але Махна не влаштовували «самостійницькі» погляди Григор'єва та його пропетлюрівська орієнтація. Після переговорів між отаманами була досягнута домовленість про те, що Григор'єв очолить об'єднані військові сили майбутньої повстанської армії, а Махно – Реввійськраду. Хоча, мабуть, жоден з них не збирався підкорятись один одному. До того ж абсолютна більшість керівників махновців була налаштована проти союзу з Григор'євим, який, на їхню думку, заплямував себе зв'язками з Симоном Петлюрою та генералом Денікіним.

Григор'єв дійсно намагався встановити зв'язок й з Урядом УНР, написавши 28 червня 1919 р. листа С. Петлюрі, в якому підкреслив, що для України зовнішній ворог не становить загрози, на відміну від внутрішніх негараздів. У листі він висловив також свої думки щодо майбутнього України, перерахував власні сили, скоріш за все перебільшуючи їх 21 партизанський загін, 4 полки піхоти, 2 тисячі кавалеристів, до 300 кулеметів. Отаман пропонував оприлюднити свою позицію відносно перспектив співпраці та доводив, що розмови про його спроби налагодити контакти з Денікіним і Колчаком — пусті вигадки Х. Раковського [64].

16 липня 1919 р., вірогідно під впливом близьких соратників Махна, він написав ще одного листа до голови Уряду УНР, в якому вже підкреслив, що назавжди залишається прибічником Радянської України [65]. Адже для цього у нього власне було багато причин.

У липні 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР прийняла постанову «Про придушення куркульських та білогвардійських заколотів на селі», яка передбачала оголошення окремих територій на осадному становищі, запровадження в них військово-польових трибуналів, збільшення чисельності міліції та партійних працівників-агітаторів у селах, оголошення поза законом керівників селянських виступів. Постанова закликала активізувати систему заручництва та кругової поруки, посилити та розширити систему обшуків, конфіскацій, реквізицій та контрибуцій [66].

Та, не дивлячись на ці заходи, повністю придушити повстання не вдалось. Затухаючи в одному місці, воно спалахувало в іншому або набувало

рис легальної опозиції більшовицькій владі. Наприклад, у Єлисаветградському повіті під захистом григор'євських загонів відбувся селянський з'їзд, який, засудивши «григор'євську авантюру», виступив разом з тим проти ЧК і комбідів [67].

У липні 1919 р. навіть найближче оточення отамана Григор'єва зрозуміло, що справа, за яку вони боролися, безнадійна 16 липня до Криворізького виконкому добровільно з'явився з повинною брат отамана – Олександр Григор'єв. Він написав (або підписав) лист-сповідь, який був опублікований. У листі було й звернення до колишніх червоноармійців, які ще залишались з отаманом: «За Никифором Григорьевым, бывшим штабс-капитаном, пошли лишь обманутые красноармейцы. Не верьте моему брату, он дважды изменял: его последняя измена открыла фронт генералу Деникину. Оставьте его и его помощников, без вас они ничто. Я, брат атамана Никифора Григорьева, Александр Григорьев, умоляю вас об этом» [68].

Не дивлячись на критичний стан григор'євщини, Радянський уряд так і не зміг власними силами остаточно придушити цей повстанський рух. Розбиті загони отамана розсіялись по Херсонщині і продовжували вести партизанську боротьбу з червоноармійськими частинами та органами Радянської влади.

Про події, що розгорнулись у подальшому – 27 липня 1919 р. – у селі Сентове Херсонської губернії (біля Олександрії), є кілька версій. Але головним і безперечним було те, що під час з'їзду (або наради) григор'євських і махновських повстанців Н. Махно, О. Чубенко та інші керівники махновців спочатку обвинуватили Н. Григор'єва у зраді народних інтересів, а потім протягом 2-3 хвилин на очах делегатів з Катеринославщини, Херсонщини і Таврії вбили Григор'єва та його найближче оточення. З'їзд схвалив те, що сталось. Частина григор'євців приєдналась до Махна, частина розійшлась по домівках.

А Голова РНК УСРР Х. Раковський отримав телеграму від надзвичайного комісара Ради робітничо-селянської оборони: «Григорьев и Терещенко со всем почти штабом изрублены махновцами. Установлено официально» [69].

Незабаром задоволений Раковський офіційно повідомив про ліквідацію григор'євського повстання. Він перерахував сили, з якими отаман розпочав боротьбу: 20 тисяч штиків, 52 гармати, 100 кулеметів, 10 панцерників, сотні тисяч патронів, мільйон снарядів; констатував факт звільнення з-під контролю повстанців Кременчука, Знам'янки, Єлисаветграда, П'ятихаток, Користівки, Олександрії, Бобринської, Миколаєва, Херсона; обвинуватив Григор'єва у тому, що він полегшував завдання іноземним загарбникам, Румунії, білогвардійцям.

Водночас Голова Радянського уряду вказав на недостатній рівень організованості та дисципліни у Червоній Армії, яка на той час ще не зрозуміла, що вона не є армією якогось конкретного командира; поставив перед військовим командуванням завдання створення армії нового типу, яка

б відповідала рівню та глибині поставлених перед нею завдань; наголосив на необхідності знищити владу куркулів на селі, провести повне роззброєння села і закінчити розшарування в ньому шляхом організації комбідів [70].

Так закінчилась одна з драматичніших сторінок в історії України періоду революції і громадянської війни.

Примітки

[1] Троцкий Л.Д. Как вооружалась революция. — Т. 2. — Кн. 1. — М., 1924. — 476 с.; Козельський Б. Шлях зрадництва й авантур. (Петлюрівське повстанство). — Харків, 1927. — 147 с.; Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. — Харків, 1928. — 71 с.; Щаденко С. Григор'євщина. — Харків, 1929; Балковий П. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-1920 рр. — К., 1966.

[2] Аршинов П. История махновского движения (1918-1921 гг.). — Берлин, 1923. — 258 с.; Запоріжжя, 1995; Маргулиес М.С. Год интервенции (апрель-сентябрь 1919г.). — Кн. 2.— Берлин, 1923. — 321 с.; Верстюк В. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). — К., 1991. — 368 с.; Нестор Іванович Махно. — К., 1991; Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993; Волковинсыший В. Нестор Махно: легенди і реальність. — К., 1994. — 256 с.; Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Історичне дослідження. — Фастів, 1998. — 224 с.; Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. — К., 1998. — С. 147-175.

[3] Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 17.

[4] Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — К., 1992. — С. 511-514.

[5] Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 20; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — Львів, 1992. — С. 457. В останній книзі у переліку військових частин Директорії УНР дивізія «під проводом Григор'єва», мабуть, помилково названа «Селянською або Київською».

[6] Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 25.

[7] Там само. — С. 26-27.

[8] Див.: Там само.

[9] Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році. (Короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 1. — Львів, 1921. — С. 22.

[10] Див.: Аршинов П. История махновского движения (1918-1921 гг.). — С. 105.

[11] Козельський Б. Шлях зрадництва й авантур. — С. 14.

[12] Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 30-31, 86.

[13] Див.: Там само. — С. 46.

[14] Рубач М. К истории гражданской войны на Украине // Летопись революции. (Харьков). — 1924. — № 3. — С. 185.

[15] Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 54.

[16] Див.: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 6.

[17] Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 55.

[18] Тютюнник Ю. В борьбе против оккупантов // Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918-19 гг. Под ред. А. Шлихтера. — Б.м.: Госиздат Украины, 1925. — С. 218.

[19] Тютюнник Ю.Й. [Автобіографія] // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 42-43.

[20] Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 59-62.
[21] Социал-демократ (Николаев), 1919, 14 марта; див. також: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 62.
[22] Рубач М. К истории гражданской войны на Украине. — С. 186.
[23] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 30-66 зв.; Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 11, 12, 21, 21 зв.; Спр. 18. – Арк. 3-4 зв.
[24] Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 66.
[25] Див.: Там само. — С. 67.
[26] Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Черная книга. — С. 163.
[27] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17. – Арк. 1-3.
[28] Там само. – Спр. 19. – Арк. 13-13 зв.
[29] Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 69.
[30] Див.: Там само. — С. 68.
[31] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 9.
[32] Там само. – Спр. 2. – Арк. 31.
[33] Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 70.
[34] Див.: Там само. — С. 71-72.
[35] Див.: Там само. — С. 73.
[36] ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 342. – Арк. 56.
[37] Анулов Ф. Союзный десант на Украине. — С. 208.
[38] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17. – Арк. 139.
[39] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 25.
[40] Цит. по: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 116.
[41] ЦДАВО України. – Ф. 1122. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3-3 зв.
[42] ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 269. – Арк. 4-11.
[43] ЦДАВО України. – Ф. 1122. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 3 зв.
[44] Там само. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 73; Красная Армия, 1919, 28 марта.
[45] Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 90-91.
[46] Там само. — С. 101.
[47] ЦДАВО України. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 41.
[48] Тютюнник Ю.Й. [Автобіографія] // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 43-44.
[49] Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 88.
[50] Див.: Там само. — С. 90.
[51] Дмитренко Ю. Я, отаман Григор'єв... // Україна. — 1990. — № 12. — С. 10-11. За даними В.Горака, В. Антонов-Овсієнко відвідав с. Верблюжки 23 квітня 1919 р. (Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 119).
[52] Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 102.
[53] Там само. — С. 129.
[54] Там само. — С. 130-131.
[55] ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 298. – Арк. 2-5.
[56] Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 145.
[57] Тютюнник Ю.Й. [Автобіографія] // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 45.
[58] ЦДАВО України. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 5, 87-87 зв.
[59] Там само. – Спр. 10. – Арк. 2.
[60] Там само. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 86; Спр. 86. – Арк. 23 зв.
[61] Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 161.
[62] Лебедь Д. Итоги и уроки трёх лет анархо-махновщины. — Харьков, 1921. — С. 19.

[63] Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 180.
[64] ЦДАВО України. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 71.
[65] Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 205.
[66] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 73.
[67] Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 31.
[68] Красная Армия, 1919, 16 июля.
[69] ЦДАВО України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 41.
[70] Там само. – Арк. 68.